

Rijmonderzoek en Mnl. dialectologie

door Dr A. VAN LOEY.

In mijn lezing, gehouden op 26 April 1946 op het XIXde Nederlandse Philologencongres te Amsterdam, had ik, met het oog op de mogelijkheid van de voortzetting van de studie van de mnl. grammatica, naast het vergelijkend onderzoek van oorkonden, het aanleggen van grondige historische toponymische monografieën, het stylistisch-syntactisch interpreteren en de dialectgeografische reconstructie ook gewezen, als middel tot navorsing, op het onderzoek der rijmen van bekende schrijvers of localiseerbare teksten. Om binnen de perken van een congreslezing te blijven had ik geen tijd gehad om dit laatste middel met voorbeelden te illustreren.

Het doel nu van dit opstel is te laten zien, aan de hand van telkens zowat 2.000 verzen, wat het onderzoek der rijmen in een viertal Brabantse werken, nl. Velthem's Voortzetting van de *Spiegel Historiae* (1), Boendale's *Lekenspiegel* (2), Helu's *Rijmkronijk* over de slag bij Woeringen (3) en de *Sevenste Bliscap van Maria* (4) ons leren kan.

Velthem laat zonder enig onderscheid voortdurend niet alleen scherplange *ô* op zachtlange *ō* rijmen, wat trouwens

(1) Uitg. H. H. VANDER LINDEN, W. DE VREESE, P. DE KEYSER en A. VAN LOEY.

(2) Uitg. M. DE VRIES.

(3) Uitg. J. F. WILLEMS.

(4) Uitg. P. LEENDERTZ JR.

Maerlant en vele anderen eveneens doen, maar ook scherp-lange $\acute{e}$ op zachtlange $\bar{e}$: $m\bar{e}de$: $ger\acute{e}de$, $geh\acute{e}ten$: $verm\bar{e}ten$ (1), $v\bar{e}le$: $d\bar{e}le$, $spr\bar{e}ken$: $t\bar{e}ken$, $t\acute{e}ken$: $tr\bar{e}ken$, $vr\bar{e}sen$: $d\bar{e}sen$, enz.

Nu is het genoeg bekend dat al de Zuidbrabantse dialecten thans nog een scherp verschil blijven maken tussen deze beide klinkers, en wel overeenkomstig hun oorsprong. Moeten we hieruit met VAN HELTEN (2) de gevolgtrekking halen „dat de Mnl. scherpe en de Mnl. zachte e weliswaar in klank voldoende op elkaar geleken, om desnoods in een onzuiver rijm te worden verbonden, maar toch in hoofdzaak weder te zeer onderling verschilden, om niet tegen een gewone verbinding der klinkers in 't rijm te doen opzien?” Het antwoord hierop zou een statistische vergelijking van alle rijmparen $\bar{e}$: $\bar{e}$, $\acute{e}$: $\acute{e}$, $\acute{e}$: $\bar{e}$ moeten geven.

Intussen echter stoten we bij Velthem nog op andere bevreemdende rijmverbindingen. Zo laat hij de klank $eu + r$ rijmen op $uu + r$: $dore$ „door” : $natore$ „natuur” (I 1164), $verburen$ „verbeuren, verliezen” : $geduren$ „duren” (VII 747), ja $dorentore$ „deur end deure, d. i. door en door” : $dore$ „een dwaze” (VII 993).

Op het laatste voorbeeld na (eu : $\bar{o}$) vertonen de andere een kennelijk Westvlaams verschijnsel. De verklaring ligt voor de hand : Velthem ontleent aan Maerlant „misselike tonghen in boucken”.

Dit is ook het geval met het woordje $diegone$ „degene”, dat bij Velthem rijmt op $s\bar{o}ne$ (I 439, 793), $sc\bar{o}ne$ (I 813, 865), $septentri\bar{o}ne$ (I 1182), ja op $te doene$ (I 81 ; VII 571, 2370) ; en dan verwondert het ons ook niet te lezen : $gesteent$ „gestenigd” : $na tgeent$ „na hetgene” (I 1081).

Als Velthem nu dergelijke rijmparen aan het Westvlaams

(1) Zie echter over $heten$ J. FRANCK in *Ts.*, 14, 1895, 305 vv.

(2) Naar aanleiding van dergelijke sporadisch optredende rijmverbindingen in vele litteraire werken ; zie zijn *Mnl. Spraakkunst*, blz. 40.

ontleent, blijkbaar uit geschriften en niet op het gehoor af (*dore* „deure, het voorzetsel, rijmend op *dore* „dwaze”; *diegone* op *sōne, scōne, doene*), dan stemt het tot nadenken of volgende klankkoppelingen wel tot het gesproken Brabants behoorden :

(dat ic... dit... volbringen) *moete* : *Maria soete* (Prologe, 37), (dat hi sine sonden) *boete* : *Maria... soete* (VII, 3), *in ...boeken* : (doen) *soeken* (I, 49), (uut allen desen) *boeken* : (salic dbeste) *ondersoeken* (I, 1376), (terde heet Epistel) *boec* : (dedic minen) *ondersoec* (VII, 1153).

Het werkwoord *soeken* en afleidingen er van (*bezoek, onderzoek*), evenals het adjectief *soet* hebben in het Middelbrabants een *ü*-klank (umlaut van *oe*) gehad (1) en vertonen in Zuidbrabant thans nog een klank die op een oudere *ü* terugwijst. Moge men al voor de *oe* van het subjunctivische *moete* en *boete* (os. *bōtian*, nhd. *büszten*, ofrie. *bēta*, ags. *bētan*, on. *bōta*, got. *bōtjan*) allicht ook een *ü*-uitspraak verwachten, zo gaat dat zeker niet op voor de *oe* in *boeken*.

Een rijmpaar *boek(en)* : *-soek(en)* stemt derhalve met een Vlaamse uitspraak overeen, of is een rijm voor het oog ; dit laatste : rijm voor 't oog, is ook wel het geval met het volgende rijm *ô* : *oe* in *oec* : *boec* (I 370 ; VII 107, 358) ; *scoet* (praet. van *scieten*) : *vloet* (subst. „vloed”) (VII 103, 344).

Maar er zijn nog andere rijmparen bij Velthem die op vermenging van vormen wijzen.

Men weet dat van het werkwoord *staen* een 3de persoon ind. sing. *steet* in Brabantse (en Limburgse) teksten vaak wordt aangetroffen. Onze schrijver nu laat *steet* rijmen op het adjectief *wreet*, dus op scherplange *ê* (VII 1823), maar ook op het verleden deelwoord van *segghen*, dus *steit* : *geseit*

(1) Zie mijn *Bijdrage tot de kennis van het Zuidwestbrabants* (1938), p. 123, 125.

(VII 2464). Nu weet ik wel dat men bij *geseit* i. pl. v. een uitspraak met diftong *ei* (< *-ege*) ook wel een *ē* kan onderstellen (*geseet*), iets waarop de tegenwoordige uitspraak van het woord in het Brussels althans schijnt te wijzen (1), maar dat, voor zover ik weet, voor het Middelbrabants nog niet is bewezen. In ieder geval laat Velthem naast *steet* ook *staet* in zijn rijmen toe, en wel in verbinding met *raet* (subst.) (VII 2468, 2474).

Velthem gebruikt dus in zijn rijmen dubbelvormen. 't Kan zijn dat dergelijke vormen werkelijk in het Middelzuidbrabants bestonden, en namelijk te Brussel, zoals ik in 1938 aannemelijk heb gemaakt (*o. c.*, inz. p. 238). Op deze wijze zijn dan mede te verklaren rijmparen als *maent* (subst.) : *ongewaent* (I 531), waar het ww. *waenen* in het Brabants toch vaak als *wenen* wordt aangeduid (*o. c.*, pp. 30, 41, 45); voorts nog *twaren* : *martelaren* (VII 1531) voor *marteleren*; *onverd* „onwaardig” : *ward openbard* (VII 997), van het ww. *openberen*, d. i. *openbaren*; *te aquilonen wert* : *worden geopenbaert* (VII 1359), tegenover *waren* (ind. praet. van *sijn*) : *openbaren* (inf.) (VII 1301). Allemaal dus blijkbaar bewijzen voor een dubbele uitspraak : een met *ā* en een met *ä*.

Het is echter de vraag of Velthem dergelijke tweetaligheid, t. w. een eigen-Brabantse uitspraak (met umlauts-*ē* en dgl.) en een meer beschaafde, in gebruik in patricische stadskringen, heeft gehoord en reeds geschikt geacht om ze in rijmverbindingen toe te passen, dan wel of dergelijke dubbelvormen niet veeleer wijzen op een „afkijken”, „aflezen” van traditionele grafieën met *a*, *ae* in Brabant (Helu), Vlaanderen (Maerlant) en elders.

Intussen treffen wij bij Velthem nog andere dubbelvormen aan, zoals *godweet* : *geet* „gaat” (VII 205), *godweet* :

(1) Evenals in de 3^e pers. sing. ind. (Bruss. *zeit* < *zeet*), wat dan op contaminatie moet wijzen van *geseit* en *geseget*.

rijcheit (VII 675). Deze laatste vorm : *weit* i. pl. v. *weet* is, meen ik, niet Brabants.

Ook laat onze schrijver vaak het suffix *-like* op betoonde woorden als *rike* rijmen, doch eveneens de andere vorm *-leke(n)* op woorden met *ē*, bijv. *sekerleken* : *spreken* (I 1930, 1984, 2170) : *gebreken* (VII 1812). De vorm *-leke(n)* is jonger en uit bijtonig *-like* (met daarom verkorte *i* uit *like*) ontstaan in een tijd toen *i* in open lettergreep nog gerekt werd. Het is best mogelijk dat dgl. vormen op *-leke* in het Brabants zijn gezegd. In onze tijd echter wijst niets meer in onze dialecten op een vroegere uitspraak *-lēke*, terwijl Brusselse woorden als *mø^hγala^k*, *γawy:nla^k* en laatstziende-eeuwse soortgelijke te Antwerpen (vgl. Spaansche Brabander) het bewijs leveren dat het suffix *-lijk* in dgl. vormen met bijtonige diftong is gesproken.

De slotsom van al deze beschouwingen zal wel zijn dat sommige middeleeuwse dichters over een rijmenrepertoire beschikten waar de vormen uit ieders dialect wel het hoofdbestanddeel van uitmaakten, maar waarin ontleningen aan naburige dialecten, aan beschaafder groepstalen, aan bekende dichtwerken van vooraanstaande „clerken, dichtren, gramarijns”, zoals BOENDALE 't zegt (1), niet ontbraken, evenmin als spellingsrijmen, rijmen om het oog, dwz. rijmen waarin grafieën bij elkaar pasten, niet klanken (2).

Want hoe anders dan als een rijm in de grafie kan men het volgende uit Velthem's aangehaald werk interpreteren : *werekt* : *gewelt* (VII 1643), *epistelen* : *tellen* (VII, 2, 76)?

BOENDALE, de bewonderaar van Maerlant, die de lezer van der Leken Spieghel (b. III, c. 15, vs. 15 vv.) het volgende op 't hart drukt :

(1) Der Leken Spieghel, b. III, c. 15, vs. 3, 10, 11.

(2) En dit is dan een bevestiging van een gelijkaardige, maar nog „onverschere vermutung” van J. FRANCK in *ZfdA.*, 24, 1880, 32.

*Grammarie is deerste sake
Want si leert ons scone sprake,
Te rechte voeghen die woorde.
Elc na sinen scoonsten accoorde,
Te rechte scriven ende spellen*

doelt hiermede dan op de vlijtige en geleerde beoefening van een literaire kunsttaal, daar hij in zijn rijmen eveneens of dubbelvormen gebruikt als :

een crocht : water ende locht (B. I, c. VIII, v. 5) (1), maar *in die lucht : hebben si haren vlucht* (ib., c. IIII, 37) ; *twochte* (scil. water) : *zochte* („zacht”, c. 9, v. 19), maar *cracht : zacht* (c. 17, 53) ; *bate : drossate* (c. 19, 5) (2), *soete : voete* (c. 21, 109),

of ontleende vormen als *ter cure : in sinen mure* (c. 15, 173),

of grafieën als *in gheliken : vlederiken* (3), *wel : Spieghele* (Prologhe, v. 23), *wel : hasel* (c. 10, 87) (4), *gesuvert : gepurgeert* (c. 20, 39), *eechende* (praet. van *eechnen* = *eigenen*) : *teechende* („tekende”) (c. 26, 105), om niet te spreken van de talloze rijmen *ē : ē, ô : ô*.

Of men dan in de 14de eeuw bij Brabantse (en andere?) schrijvers voor de beoefening van een literaire taal staat, zal alleen een zorgvuldig algemeen onderzoek uitwijzen.

Want het vermoeden dat het met Brabantse dichters wel zo gesteld is, in de 14de eeuw, wordt gewettigd door in dit opzicht negatieve vaststellingen bij het onderzoek van rijmen in een Brabants werk van het eind der 13de eeuw en een ander van de 15de.

(1) *locht* is nog Brabants.

(2) Middelbrabants *drossete* (zie mijn boven aangehaalde *Bijdrage*, p. 40).

(3) Klankwettig ware *vledereken* of *vledericken*.

(4) Deze voorbeelden alsook het volgende wijzen in 't geheel niet op andere accentuatie dan de tegenwoordige, maar moeten verklaard worden in het raam van het in de mnl. prosodie wel bekende stijlmiddel dat ook in het mhd. „meistersingervers” voorkomt waarbij het metrum de accenten verdeelt. Meer dgl. voorbeelden bij W. L. VAN HELTEN, *Over middelnederlandsche versbouw* (Groningen, 1884), p. 50, inz. p. 68 ; theorie en verklaring bij LOUIS L. HAMMERICH, *Zur deutschen Akzentuation* (Kopenhagen, 1921), p. 55 inz. p. 60.

Het eerste is dat van Jan van Helu over de slag van Woeringen, 1288. In de eerste 2.000 verzen rijmen scherp-lange *ê* en *ô* nooit op de zachtlange dito (1); het suffix *-like* rijmt alleen op woorden met *i*; dubbelvormen en rijmen in de grafie komen niet voor. Daarentegen vinden we wel de umlautsvorm *geslecht* in verbinding met *recht* (151, 1471, 1797), met *vechten* (235, 1153, 1225, 1505) of met *gichte* (325), *ontcrichten* : *plichten* (225), wat op een gesloten uitspraak van *e* en een open van *i* vóór *cht* wijst (2).

Daaruit valt dus af te leiden dat Helu aan 't eind van de 13de eeuw nog alleen op de klank af rijmt.

Het 15de-eeuwse werk, waarop ik zoëven heb gedoeld, is de *Sevenste Bliscap van Maria*, te Brussel in 1446 geschreven (3). Het is een toneelstuk en in de rijmen moeten we dus principieel klanken horen.

Welnu, in de 1763 verzen die het stuk lang is, komen geen grafierijmen voor (bv. iets als *wel* : *duvel*, *diegone* : *sone* enz., *oec* : *boec*).

Scherp- en zachtlange *e* rijmen, op *mormorēren* : *Hēren* 1597 na, overeenkomstig het dialect niet op elkaar.

Gesproken dialectische vormen komen in de rijmen wel voor :

talrijke woorden met syncope der *d* (1 *gebien* : *knien*, 18 vv. vrouwen : *onthouwen*, 238 gevroen : *doen*, 559 *gescien* : *gebien*, enz.);

umlautsvormen van *ô* : *ghi suecht* „gij zoogt” : *duecht*, *ghij vermuecht*, *juecht*, vs. 13 (4), — *die ghi ons... tuecht* „toont” : *yuecht*, vs. 826 (5);

(1) Alleen vs. 997 en 1799 vinden we een rijm *mêēr* : *swêēr* „verwante”, vs. 1789 *te vōren* : *hōren*.

(2) Vgl. mijn *Bijdrage... Zwbr.*, p. 29, 55, 182.

(3) Dr. P. LEENDERTZ Jr., *Middelnerl. Dramatische Poëzie* (Leiden, [1907]), p. CXXXIX.

(4) os. *sôgian*, noors *søygja*, nhd. *sâugen*.

(5) Niet in VAN HELTEN's *Mnl. Spr.*, § 49 noch in *Mnl. Wdb.*; — vgl. os. *tôgian*, got. *at-augjan*, ags. *iewan*, nhd. *zeigen*. Zie ook mijn *Zwbr.*, p. 81-83, met analoge voorbeelden : *blueten*, *gruette*, *vruente*, enz.

en van $\bar{o}$: en *sorchter niet vueren* (: *sal hem gebueren*, 296), *ghi...muecht* (: *vruecht, verhuecht*, 405), *daer vuere* (: *aen de duere* 654), *daer my therte met es dorvluegen* (: *bewisen muegen*, 826).

Wat betekenen nu enkele rijmen $\acute{o}$: $\bar{o}$? Dergelijke verbindingen komen voornamelijk met $\acute{o}$ of $\bar{o}$ vóór *r* voor (*wōōrt* : *hōōrt*, *verhōren* : *vercōren*), en aan invloed van *r* moet wel de overgang van $\bar{o}$ in $\acute{o}$ worden toegeschreven in Antwerps *bōōrd*, *kōōrd*, *pōōrt*, ook Brussels *mōōrd*? Grotere moeilijkheden baart het rijm *gebōgen* : *ōgen* (700) en *sōne* : *trōne* (906). Maar toch moet toegegeven worden dat dgl. zgz. onzuivere rijmen $\acute{o}$: $\bar{o}$ in de 7ste Bliscap veel minder talrijk zijn dan bij Velthem en Boendale.

In ons werk komen ook een paar dubbelvormen voor : *gaet* (: *raet* 216), naast gewoner *geet*, *staet* (: *raet* 1085) naast gewoner *steet*, *martelaren* (: *gesparen* 885) waar men *marteleren* verwacht.

* * *

De conclusie van al het bovenstaande is wel dit, dat in de 7ste Bliscap veel meer dan in de 14de-eeuwse werken van Boendale en Velthem zuivere rijmen op de klank af worden gebruikt, dat dubbelvormen wel niet geweerd worden en dat rijmende grafieën niet voorkomen. En dat begrijpt men : in de 13de eeuw werd een yeeste, een verhaal van heldendaden nog *v o o r g e d r a g e n*, in de 14de eeuw daarentegen werd didactische literatuur als der *Leken Spieghele* of een *Spiegel Historiae*l veeleer door weetgierigen *g e l e z e n*, maar in de 15de eeuw moest een toneelstuk natuurlijk weer *g e s p r o k e n* worden.

Oudergem, Maart 1946.
